

РОЗДІЛ II СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

*Р.В. Буравченко
(м. Черкаси)*

ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ СТОСОВНО ЦУКРОВОЇ ГАЛУЗІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У даній статті висвітлюються специфічні особливості політики царського уряду стосовно цукрової промисловості в Україні протягом ХІХ – на початку ХХ ст. Робиться порівняльний аналіз політики уряду стосовно тарифів на ввезення іноземного цукру – мита і тарифів на цукор внутрішнього виробництва – акцизу.

This article deals with specific peculiarities of the governmental policy as for the sugar industry in Ukraine during the XIXth – the beginning of the XXth century. It gives the comparative analysis of the governmental policy as for tariffs on the foreign sugar import – import duty; and tariffs on the home – produced sugar – excise duty.

Особливістю розвитку промислового виробництва є повна залежність його від урядової політики стосовно даної галузі. Цукрова промисловість Російської імперії, підвалини котрої були закладені 1719 р. ¹, не мала власної сировинної бази – цукрової тростини – повністю залежала від імпорту цукру-сирцю, і тому розвиток даної галузі без підтримки держави був неможливий. Спробу виправити становище у даній галузі було здійснено урядом на початку ХІХ ст. Як наслідок, вже в останній чверті того ж століття цукрова промисловість країни зайняла передові позиції по виробництву продукції між провідними країнами – її виробниками.

Оскільки основою сировинної бази цукроварної промисловості став буряк, для вирощування котрого найкращі кліматичні та агрикультурні умови знаходиться на території сучасної України, а саме на Правобережжі й Лівобережжі, то розвивати цю галузь з економічної точки зору було б найдоцільніше на даних землях. З цієї причини урядова політика Російської імперії стосовно останньої найбільше спрямована була на становлення та розвиток цукрової промисловості в Київській, Полтавській, Чернігівській, Подільській, Волинській і Харківській губерніях, тобто на території сучасної Української держави.

В даній статті пропонується наукове переосмислення ролі державної владної політики, зокрема митної й податкової, стосовно цукрової галузі Російської імперії у цілому та України зокрема протягом XIX і початку XX ст.

Перше законоположення в Російській імперії про буряковий цукор було видано у 1801 р. В даному документі йшлося про “відведення всім бажаючим земель у південній частині Російської імперії без будь-якої сплати у казну за умови відчуження даних земель, якщо через рік не будуть створені цукрові плантації”². До південних губерній відносилися в той час лівобережні й правобережні землі України. У 1802–1803 рр. було прийнято постанову про видачу пільгової позики тульському поміщику генерал-майору Є. Бланкеннагелю на розширення цукровиробництва. В 1803 р. з’явилася постанова про видачу безпроцентної позики 50 тис. руб. терміном на 20 років тому ж Є. Бланкеннагелю та Я. Єсіпову. Окрім цього, останні отримували право переганяти патоку, що було великим заохочуванням для цукро заводчиків³. Оскільки їх підприємницька діяльність дала позитивні результати, то в 1810 р. уряд прийняв постанову про надання позики всім бажаючим поміщикам з правом гнати спирт з відходів виробництва, що дозволяло їм отримувати значні прибутки⁴.

Серйозною перепорою для розвитку вітчизняного цукробурякового виробництва стали низькі тарифи 1816–1819 р. на іноземний цукор, які призвели цю галузь до критичного стану. Виправити становище взявся уряд, котрим у 1819 р. для захисту вітчизняного цукровиробника від іноземної конкуренції було встановлено мито на імпортований цукор-сирець, а в 1825 р. був прийнятий протекціоністський тариф на його ввезення⁵. Так, мито на привізний цукор, за тарифом 1819 р., становило 75 коп., у 1821 р. вже 1 руб., у 1822 р. – 1 руб. 50 коп., у 1823 р. – 2 руб. 50 коп. з пуду⁶. Тобто уряд кожний рік піднімав мито на останній приблизно в 1,5 рази, – за чотири роки – у 3¹/₃ рази. З 1824 по 1830 рр. тариф лишався 2 руб. 50 коп., але в 1830 р. мито було піднято до 2 руб. 80 коп., а в 1831 р. разом з 12,5% карантинними – до 3,15 руб.⁷ Через десять років був прийнятий найвищий тариф на привізний морем цукор. Він становив 3 руб. 80 коп. з пуду, що досягло майже 80% з вартості цукру і не змінювалося до 1848 р. Суходолом привозити цукор-сирець взагалі заборонялося. Рафінад з 1822 р. також не дозволялося ввозити, окрім порту Одеси, яка мала права міста вільної торгівлі. Мито на рафінад становило 0,75 руб. з пуду й 12,5% на користь карантину⁸. Митна політика уряду та нові тарифи на імпортований цукор позитивно позначилися на становленні вітчизняного виробника і на наповненні державної скарбниці [див. табл. 1].

Таблиця 1

Кількість цукрових заводів та митний прибуток у першій половині XIX ст. в Російській імперії⁹

Роки	Кількість цукробурякових заводів у Російській імперії	Митний прибуток з привізного цукру, руб.
1825–1826 рр.	7	2 038 001
1830 р.	20	3 000 000
1836 р.	26–57	–
1840 р.	140	–
1841 р.	143	–
1844 р.	206	8 097 641
1845 р.	217	6 500 000
1848 р.	340	6 503 507

У період з 1844 по 1864 рр., як свідчать тогочасні джерела, в уряді розгорнулася запекла боротьба між представниками власників рафінадних заводів, котрі діяли у портових містах і працювали на імпорتنій сировині – цукрі-сирцю – й представниками власників цукробурякових підприємств, які концентрувалися в правобережній та лівобережних губерніях українських земель і сировиною для котрих слугувала вітчизняна буряковиця. Перші, залежачи від іноземного цукру-сирцю, вимагали зменшення мита на останній та введення й збільшення акцизу на вітчизняний цукор. Інші, яким, навпаки, було вигідніше використовувати цукровий буряк, ставили умовою збільшення мита на іноземний цукор і зменшення акцизу на вітчизняний¹⁰. Справа у тому, що портові рафінадні заводи обробляли дешевий іноземний цукор-сирець, котрий постачався морем. Вітчизняний цукор-сирець був дорожчий як за собівартістю, так і за транспортуванням сушею, однак оскільки сировина для його виробництва – буряк – знаходилася на невеликій відстані від підприємств, то їм було вигідніше виробляти останній з вітчизняної сировини, а не іноземної – цукрової тростини.

Боротьба тривала з перемінним успіхом. Як згадувалося вище, в 1844 р. у Міністерство фінансів було подано клопотання рафінадних заводчиків з проханням про зменшення мита на іноземний цукор-сирець¹¹. Внаслідок цього клопотання в 1845 р. під приводом нестачі цукру мито на іноземний цукор-сирець було зменшене до 3 руб. 50 коп., у 1846 та 1847 рр. залишилося без змін, а в 1848 р. скоротилося до 3 руб. 20 коп.¹²

25 лютого 1848 р. був затверджений акциз з кількості отриманого цукрового піску вітчизняним виробником¹³, що свідчило про посилення позицій представників власників портових рафінадних заводів в уряді, а також його намагання наповнити казну, надходження у котру з мита на іноземний цукор зменшилося. Акциз повинен був братися з кількості виробленого цукру. Кількість останнього визначалася за узаконеними нормами виходу його з буряковиці й добової виробітки гідравлічних пресів, які використовувалися для добування соків, та за кількістю робочих днів підприємств. Норми виробітку продукції і добової роботи устаткування були встановлені такі: вихід цукрового піску з берківця буряковиці було прийнято в розмірі 3% від його ваги, або 12 фунтів, а добовий виробіток гідравлічних пресів визначався за діаметром їх великого поршня або циліндра при 9 дюймах у 25 берківців, при 10 дюймах у 30, при 12 дюймах у 40 берківців. Згідно з цим, визначався добовий виробіток й іншого сокодобуваючого устаткування. Внаслідок цих розрахунків, розмір акцизу в 1848 р. був визначений по 60 коп. з пуда піску з деякими пільгами для невеликих та новобудованих заводів. Даний акциз діяв до 1864 р.¹⁴

Окрім останнього, вітчизняні цукрові підприємства повинні були виплачувати від 3 до 50 руб. на рік, залежно від кількості виробленого цукрового піску, за свідоцтво на право утримувати їх¹⁵.

Разом з введенням акцизу на вітчизняний мито на іноземний цукор-сирець продовжували зменшувати, що свідчить про перехід від протекціоністської до вільно-ринкової політики уряду у цукровій галузі. На це рішення вплинула й блокада Російської імперії під час Кримської війни 1853–1856 рр. Мито на сухопутне ввезення цукру-піску було тимчасово зменшене до 2 руб. з пуда, на рафінад – до 4 руб. з пуда¹⁶. Після закінчення Кримської війни 15 березня 1856 р.¹⁷ постало питання про повернення до довоєнних тарифів. 5 червня 1856 р. було створено особливу комісію при департаменті мануфактури і торгівлі, яка рекомендувала підвищити акциз на вітчизняний цукор вдвоє, тобто до 1 руб. 20 коп. з пуда та знизити мито протягом 6 років до 1 руб. 50 коп. з пуда¹⁸. Внаслідок діяльності комісії й клопотання міністра Брока, котрий, як свідчать тогочасні джерела, лобював петербурзьких рафінерів, 5 липня 1856 р. мито на іноземний цукровий пісок, який привозили морем, було встановлено в розмірі 3 крб. з пуда, а на рафінад – в розмірі 5 руб. з пуда. Дані тарифи призвели до зменшення надходжень у казну і протестів впливових вітчизняних виробників цукру – таких, наприклад, як О. Бобринський¹⁹.

В 1862 р. митна комісія вирішила: 1) мито повинне перевищувати акциз у 5 разів (реально – в 15); 2) знизити морське мито з привізного

цукрового піску до 1,5 руб., починаючи з 1864 р. по 25 коп. на кожний рік; 3) відмінити заборону ввезення рафінаду та інших похідних цукрового виробництва²⁰.

14 березня 1863 р. Державною радою сухопутне мито на цукор-сирець було встановлено у розмірі 2 руб. 50 коп. з пуда, морське – на рафінад у розмірі 4 руб. 50 коп., а в 1867 р. сухопутне мито було зменшено до 1 руб. 50 коп. з пуда²¹, що спричинило великі збитки для бюджету. Одночасно було змінено акциз на внутрішній цукор. 26 листопада 1863 р. було затверджено, а 1 травня 1864 р. введено у дію новий “Статут про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва”²². В 1866 р. імператор Олександр II наказав “прийняти позитивні положення до збільшення державного прибутку від цукру на 2 млн руб., стосовно кошторису 1866 р., або на 1 700 000 руб. стосовно кошторису 1867 р.”²³. Висновки з даного питання, котрі були прийняті у департаменті торгівлі й мануфактури, полягали у тому, що найбільш дієвим засобом для досягнення поставленої імператорським указом мети було б зниження мита на цукор до 1,5 руб. з пуда, згідно з думкою податкової комісії 1862 р. Державна рада 16 червня 1867 р. постановила: 1) акциз брати 50 коп. з пуда останнього. Якщо прибуток з мита та акцизу не досягне у середньому 6 50 000 руб. в рік, то з 1 серпня 1870 р. по 1 серпня 1872 р. треба було збільшити акциз до 70 коп. з пуда; 2) мито на цукор – сирець і рафінад залишити без змін до 1 серпня 1872 р.; 3) за вивезений за кордон цукор повертати акциз у розмірі 27 коп. з пуда²⁴. З квітня 1873 р. при вивезенні його за кордон акциз повертався повністю. Для виконання імперської постанови в 1871 р. при Міністерстві фінансів було створено особливу комісію для розгляду мита й акцизу. Вона розробила статут, який впроваджував механізм сплати акцизу і штрафні санкції за несвоечасну його виплату. Згідно із Статутом: 1) надавалися пільги у розмірі 0,5% підприємствам, котрі сплатили акциз до 1 травня, тобто вчасно; 2) накладалася пеня за невчасну сплату акцизу в розмірі 0,5% за перші три місяці та 2% за наступні три місяці; 3) передбачалося не видавати свідоцтво на нове виробництво до повної сплати акцизу й штрафних санкцій, окрім випадків розбіжностей у розрахунках. В разі подальшої несплати акцизу: а) тимчасово заборонялася діяльність цукрових заводів; б) якщо він не сплачувався і через рік – Статут передбачав продаж останніх на користь державної скарбниці. В разі оренди підприємства, згідно із Статутом, відповідав за плату його у першу чергу орендатор, у другу – власник²⁵.

За тарифом від 5 липня 1863 р. ст. 73 та доповненням до статті згідно з указом від 2 липня 1872 р. в Російській імперії було встановлено наступні сухопутне й морське мита:

Таблиця 2

Мито на ввезення цукру у Російську імперію в 1873–1878 рр. ²⁶

Роки	Цукор-сирець, руб. з пуда	Рафінад, руб. з пуда
1873	2,5	3,5
1874	2,4	3,4
1875	2,3	3,3
1876	2,2	3,2
1877	2,1	3,1
1878	2	3,0

Дані таблиці 2 свідчать про незмінне зниження мита протягом 5 років. Однак з 1877 р. останнє повинні були сплачувати золотом ²⁷, що спричинило до майже повного припинення його надходження. В той же час, як свідчать джерела, у Західній Європі відчувався брак цукру. Тому вона стала хорошим ринком для експорту останнього. Через кризу на Заході трималися високі ціни на цукор. Це зумовлювало значне зростання його виробництва в Україні впродовж 1881–1884 рр., що було сприятливим для цукрової галузі. Внаслідок урядової політики цукроварні приносили досить високі дивіденди, котрі коливалися від 15 до 20% ²⁸.

Митну класифікацію цукру і його сортів було встановлено указом 1868 р., пізніше циркуляром міністра фінансів від 23 жовтня 1872 р. у поясненні до указу від 2 листопада 1872 р. ²⁹.

Сиропи були обкладені митом по 1 руб. 10 коп. до ваги пуда бруто. На тару з сирцю мито становило у відсотках до ваги: сирець у ящиках – 15%, бочках та кошиках – 8%, одинарних мішках – 2%, подвійних мішках – 4%, потрійних мішках – 6%; з яванського сирцю в корзинах – 10%; рафінад у головах – 20%, у кусках – 8% ³⁰. З наведених даних можна зробити висновок, що урядова політика, починаючи з 70-х рр. XIX ст., вже не проводила жорстких протекціоністських дій стосовно іноземного цукру, дозволяючи ввозити його за досить низькими тарифами, щоправда, за умови сплати їх золотом.

Стосовно акцизної політики уряду, то, як згадувалося вище, з квітня 1873 р. повертався акциз від вивезеного за кордон цукру. Спочатку урядом було прийнято рішення, що він буде повертатися тимчасово протягом 2 років у розмірі з пуда ваги нетто: сирець піску жовтого – 26 коп., сирець піску білого – 45 коп., рафінад – 47 коп. ³¹ В період з 28 квітня 1875 р. по 18 квітня 1877 р. тарифи були змінені до таких розмірів: за

сирець піску жовтого – 45 коп., за сирець піску білого й рафінад – 80 коп. Ця остання норма повернення акцизу була продовжена до 1 липня 1877 р., за указом Міністерства фінансів 1877 р., потім – до 1 січня 1878 р.³²

У 1881 р. уряд удосконалив акцизну систему – ввів збір акцизу за вагою готового цукру. Ця система діяла без особливих змін до 1917 р., забезпечуючи стабільні прибутки державі³³. Оскільки в 1885/86 господарському році врожай був дуже добрий, цукрозаводи виробили 29 млн пудів прдукції, але вітчизняні споживачі змогли закупити тільки 20 млн пудів її³⁴. Так виникла криза перевиробництва: на внутрішньому ринку у 1885/86 господарському році виявилось 9 млн пудів зайвого цукру. Ціни на останній почали стрімко падати.

Щоб усунути його надлишок і таким чином вийти із кризи надвиробництва, уряд дозволив вивозити зайвий цукор за кордон, повертаючи заводчикам акцизний збір та виплачуючи їм вивізну премію в розмірі 0,9–1,0 руб. за кожний вивезений пуд цукру. Але у зв'язку з конкуренцією інших країн – його виробників, форсований експорт цукру не вдався. Він залишився в середині країни й поступово надходив на ринок. Ціни на нього продовжували знижуватися.

Для регулювання виробництва цукру і цін на нього ще 8 грудня 1859 р. Сенатом було встановлено норми добової виробітки буряковиці на цукрових заводах з гідравлічними пресами, а у 1871 р. створено комісію, яка розділила всі заводи імперії за цим показником на три райони: Малоросія (Лівобережжя) з Воронежською губернією, південно-західні губернії (Правобережжя) з Царством Польським та інші губернії³⁵. Однак норми встановили в 2–7 разів менше цукру, що реально вироблявся, й тому були нереальні.

Цукрозаводчики звернулися до уряду з проханням нормувати виробництво цукру. Однак у 1886 р. він відхилив клопотання власників заводів про нормування останнього³⁶. Міністерство фінансів вважало, що забезпечення балансу між виробництвом цукру і його споживанням є справою самих цукрозаводчиків.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, власники заводів вирішили організувати синдикат. Він був заснований 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві³⁷. Синдикат мав випускати на внутрішній ринок тільки певну, передбачену угодою кількість цукру. Той же, що вироблявся понад норму, підлягав вивезенню за кордон, хоча ціни на нього там були нижчі, ніж у Російській імперії. Це сприяло забезпеченню досить високих цін на внутрішньому ринку.

Під час діяльності синдикату уряд знову повернувся до протекціоністських

заходів щодо цукрових виробників. Так, 20 лютого 1887 р. Міністерство фінансів постановило викупити залишки цукру на складах³⁸. Цим була започаткована політика демпінгу на експорт, негативно сприйнята пресою тих часів з огляду на внутрішню злиденність.

Але в результаті розпаду синдикату та безконтрольного продажу цукру на внутрішньому ринку його ціна негайно впала. А це погрожувало не лише новою кризою перевиробництва, а й крахом багатьох цукрових заводів, великими збитками державі через недоїмки по акцизу за цукор, який з 1872 по 1895 рр. зріс втричі та становив у 1893 р. – 1 руб. з пуда³⁹. В 1894/95 господарському році остаточно був встановлений акциз з пуда цукру-піску, котрий надходив на внутрішній ринок у розмірі 1,75 руб. і до 1913 р. лишався без змін⁴⁰. Окрім акцизу, цукрова промисловість сплачувала наступні податки й збори: промислові – основний та додатковий, поземельний, патентний, з парових котлів, вексельний, гербовий і земський. Податки досягали до 7 коп. за пуд цукру⁴¹. Однак досить низький у порівнянні з митом акцизний збір не міг забезпечити стабільність виробництва, що було пов'язана з перевиробництвом. Синдикат цукрозаводчиків, як згадувалося вище, із ситуацією не впорався. Нормування виробництва законодавчими актами була змушена взяти на себе держава.

12 липня 1895 р. Міністерство фінансів видало циркуляр, котрий був заснований на імператорському указі від 20 червня 1895 р. Він передбачав створення на цукрових заводах окремого запасу, встановлення граничних цін на цукор та регулювання урядом надходження його на внутрішній ринок⁴². Встановлені цим циркуляром заходи усунули різкі коливання цін цукру на ринку і створили сприятливі економічні умови для розвитку цієї галузі⁴³.

20 листопада 1895 р. на основі вищезазначеного циркуляра було прийнято “Закон про деякі заходи відносно цукрової промисловості й розпорядження, які до неї відносяться”⁴⁴.

Зміст цього закону полягав у тому, що Міністерство фінансів щорічно до початку нового періоду цукроваріння (1 вересня), на підставі даних про реальне надходження продукції останнього в попередній період установлювало так званий “контингент вільного цукру”, тобто визначало його кількість, що має бути випущена всіма заводами Російської імперії на внутрішній ринок з виплатою акцизного збору у розмірі 1 руб. 75 коп. з пуда. Решту виробленого цукру не дозволялося продавати, і його зараховували до так званого “вільного” та “недоторканого” запасів⁴⁵. На внутрішній ринок з “вільного” цукру міг поступати лише той, за який, окрім акцизу, сплачувався додатковий податок у розмірі 1 руб. 75 коп., що разом з акцизним збором становило 3 руб.⁴⁶

Але встановленням “контингенту вільного цукру” не обмежувалося його внутрішнє споживання. Ця межа існувала тільки для того, щоб попередити переповнення ринку цукру й різке коливання цін на нього. Одночасно з встановленням “контингенту” уряд визначав і граничні ціни на цукор-пісок. Як тільки вони почали перевищувати встановлену норму, Міністерство фінансів негайно дозволяло додаткові випуски цукрової продукції на внутрішній ринок із “вільного” або „недоторканого” запасів без додаткового податку, тобто збільшувало контингент вільного цукру, що в свою чергу впливало на зниження ринкових цін на останній.

Коли ж всі запаси “вільного” цукру вичерпувалися, а ринкова ціна була все-таки вище граничної, як, наприклад, це було у 1909–1910 рр., уряд для зниження цін дозволяв ввезення іноземного цукру, згідно із спеціально виданим 15 квітня 1910 р. законом, за яким Рада міністрів за поданням Міністерства фінансів тимчасово знижувала мито на іноземний цукор. Діяльність закону обмежувалася 1 вересня 1912 р.⁴⁷

Цукрові заводи, котрі пробували випустити на внутрішній ринок цукор з вільного або недоторканого запасу без дозволу Міністерства фінансів, негайно підлягали великим штрафам. А дієвий контроль акцизного відомства за цукровими заводами унеможлиблював випуск на ринок неконтрольованої урядом продукції. Закон від 20 листопада 1895 р. стабілізував ціни на внутрішньому ринку, що було дуже важливо для нормального розвитку цукрової промисловості.

Одночасно закон широко відкрив двері для експорту вітчизняного цукру за кордон, звільнивши експортерів останнього від оплати акцизу та вивізного мита.

Різниця між експортними й внутрішніми цінами покривалася надбавками на внутрішню ціну цукру в сумі пересічно 53 коп. з кожного пуда вивезеного продукту. Враховуючи ж кількість споживачів цукру у Росії, така надбавка в ціні становила всього 1 коп. на пуді проданого цукру на кожного споживача⁴⁸. Це – величина, якою можна було знехтувати заради освоєння зовнішнього ринку збуту. Але вивіз значної кількості цукру за кордон призвів до різкого зниження цін на європейському ринку (у 1902–1903 рр. до 1,15 руб. за 1 пуд)⁴⁹. У 1903 р. було прийнято міжнародну Брюссельську конвенцію по цукру, до якої Росія не приєдналася. Це обумовило додаткові труднощі для доступу її цукру на європейський ринок. Тому цукрозаводчики звернулися до Міністерства фінансів з проханням врегулювати виробництво їх продукції в цілому.

Необхідні поправки до виробництва цукру біло внесено Законом від 12 травня 1903 р.⁵⁰ “Про зміни і доповнення діючих узаконень у цукровій промисловості”. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру,

визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов'язкового недоторканого запасу, вказувалися розміри вивозу його на зовнішні ринки. Виробництво кожного заводу обмежувалося певною кількістю продукції, залежно від його продуктивності. Лишки виробництва, за новим законом, зараховувалися тому заводу, що їх допустив, а не розподілялися рівномірно по всім підприємствам. Міністерство фінансів щороку визначало максимально допустимі ціни на цукор. Якщо на внутрішньому ринку ціни на нього перевищували цю межу, то міністерство визначало розміри додаткових випусків товару з вільного або недоторканого запасу. Відповідно до закону визначалася кількість виробництва цукру всіма заводами для кожного сезону цукроваріння як для задоволення попиту внутрішнього ринку, так і для вивозу.

Таким чином, закон від 12 травня 1903 р. не змінив основних положень закону від 20 листопада 1895 р., але вніс до нього суттєві доповнення, згідно з якими повністю ліквідувалася залежність заводів один від одного та перекривалася можливість для штучного розширення виробництва на шкоду іншим підприємствам. Цукрозаводчик міг працювати на експорт тільки тоді, коли йому було це вигідно, й вивіз цукру за кордон втрачав примусовий характер, що мало місце до закону від 20 листопада 1895 р.⁵¹

Виходячи з вищевказаного, необхідно визнати, що закони від 20 листопада 1895 р. і 12 травня 1903 р. позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості, виробництво та збут її продукції набули необхідної стабільності. Розвиток промисловості пішов прискореним темпом, площі під буряком значно зросли, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості й поступовим падінням ціни на споживчому ринку, невпинно збільшувалося споживання цукру в перерахунку на душу населення. Від стабільного зростання цукрової промисловості зростали і прибутки держави. Так, прибуток казни від акцизу зріс з 18,1 млн руб. у 1887/1888 господарському році до 131,8 млн в 1911/1912 господарському році і становив 21% всієї суми непрямих податків у Російській імперії⁵².

Таким чином, державне нормування виробництва та збуту цукру рятувало цукрову промисловість від кризи надвиробництва, стимулювало її розвиток, вело до поступового, вигідного як виробникам, так і споживачам зниження ціни на ринку. Державне регулювання в умовах ринкової економіки, про що свідчить вищесказане, було вигідно для цукрової галузі й відіграло позитивну роль у її розвитку, створивши конкурентоздатного вітчизняного виробника⁵³.

Можна зробити висновок, що з початку зародження промисловості

урядова політика була направлена на підтримку та захист вітчизняного виробника, тобто стала відверто протекціоністською. В 1844–1880 рр. у цукровій галузі вона змінюється в бік вільноринкових відносин, зменшується мито на привізний цукор, встановлюється акциз, механізм його збирання для внутрішнього виробництва, спостерігається орієнтування урядової політики не тільки на забезпечення внутрішнього ринку вітчизняним цукром, а й на створення привабливих умов для виробника для його експорту.

З 1880 р. урядова політика у галузі виробництва і збуту цукру була націлена на збереження та розвиток цієї цінної галузі промисловості, а пізніше і на нормування останнього. Закон 20 листопада 1895 р. та доповнення до нього від 12 травня 1903 р. відіграли винятково позитивне значення для розвитку вітчизняного цукровиробництва.

¹ *Завадский Й.Б.* Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878. – С. 32.

² Там же. – С. 33.

³ Там же. – С. 34.

⁴ Там же. – С. 33–34; *Кругловенко В.И.* От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 4. – С. 7.

⁵ *Завадский Й.Б.* Указ. соч. – С. 35; *Орлик В.М.* Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 75.

⁶ *Завадский Й.Б.* Указ. соч. – С. 198–199.

⁷ Там же. – С. 35–36, 38, 198.

⁸ Там же. – С. 199.

⁹ Таблицю складено за даними: Там же. – С. 35, 37–39, 42, 199–200.

¹⁰ Там же. – С. 40.

¹¹ Там же. – С. 200.

¹² Там же. – С. 201, 203.

¹³ Там же. – С. 203.

¹⁴ Там же. – С. 204.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. – С. 206.

¹⁷ История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 4. – С. 157.

¹⁸ *Завадский Й.Б.* Указ. соч. – С. 208.

¹⁹ Там же. – С. 206–208.

- 20 Там же. – С. 211.
21 Там же. – С. 201, 203, 212–213.
22 Там же. – С. 212.
23 Там же. – С. 212–213.
24 Там же. – С. 214.
25 Там же. – С. 236–237.
26 Таблицю складено за даними: Там же. – С. 237–238.
27 *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С. 208.
28 Там же. – С. 208.
29 *Завадский Й.Б.* Указ. соч. – С. 238.
30 Там же. – С. 239.
31 Там же. – С. 239.
32 Там же. – С. 240.
33 *Кинятина Н.С.* Политика русского самодержавия в области промышленности (20- 50-е годы XIX ст.). – М., 1968. – С. 73–74.
34 *Олянич В.В.* Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дисертаційне дослідження ... кандидата історичних наук. – Харків, 2000. – С. 148.
35 Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 770. – Од. зб. 131. – Арк. 295; *Завадский Й.Б.* Указ. соч. – С. 41.
36 *Левин И.И.* Свеклосахарная промышленность в России. – СПб, 1910. – С. 22–23; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962. – 125 с.
37 *История Украинской ССР.* – К., 1983. – Т. 4. – С. 323.; *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. – С. 125.
38 *Темірова Н.Р.* Вказ. праця. – С. 210.
39 *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. – С. 121.
40 *Волохов Л.Ф.* Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – С. 60, 81.
41 Там же. – С. 81.
42 *Ланге П.В.* Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896–97 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897. – С. 3.
43 *Волохов Л.Ф.* Указ. соч. – С. 35.
44 Там же. – С. 60; *Ланге П.В.* Указ. соч. – С. 3–4.
45 *Волохов Л.Ф.* Указ. соч. – С. 60; *Ланге П.В.* Указ. соч. – С. 3; *Олянич В.В.* Вказ. праця. – С. 151.
46 *Волохов Л.Ф.* Указ. соч. – С. 60.
47 Там же. – С. 61.
48 *Олянич В.В.* Вказ. праця. – С. 152.
49 Там же. – С. 152.
50 *Левин И.И.* Указ. соч. – С. 35; Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1908. – Отдел П. – Т. 15. – С. 511–513.
51 *Ланге П.В.* Указ. соч. – С. 3
52 *Волохов Л.Ф.* Указ. соч. – С. 81; *Олянич В.В.* Вказ. праця. – С. 155.
53 *Волохов Л.Ф.* Указ. соч. – С. 35; *Засць О.С.* Ринок цукру: Проблеми теорії і практики. – К., 1999. – С. 78.